

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ ПАРАДИГМИ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено передумови становлення нової парадигми та зміни у методологічному інструментарії дослідження економічних явищ і процесів в умовах становлення постіндустріального типу економіки.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Парадигма, методологія, постіндустріальне суспільство, інституціональний підхід, цивілізаційний і формаційний підходи, методологічний плюралізм, людські ресурси, інтелектуальна праця, творчість

АННОТАЦИЯ. В статье исследуются предпосылки становления новой парадигмы и изменений в методологическом инструментарии исследования экономических явлений и процессов в условиях становления постиндустриального типа экономики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. Парадигма, методология, постиндустриальное общество, институциональный подход, формационный и цивилизационный подходы, методологический плюрализм, человеческие ресурсы, интеллектуальный труд, творчество.

ANNOTATION. The article deals with the backgrounds of new paradigm formation and formation of the new methodology tools for economic process and occurrences research in conditions of postindustrial society formation.

KEY WORDS. Paradigm, methodology, institutional approach, formation and civilization approaches, methodological pluralism, human resources, intellectual labour, creativeness.

Постановка проблеми. Завдяки змінам, що відбулися в економічній системі на основі її циклічного розвитку, перетворенням у структурі та якості елементів продуктивних сил, відносин

власності, у ХХ ст. складаються умови як для зміни ролі людини у системі виробництва, так і для формулювання якісно нової парадигми розв'язання теоретичних і практичних проблем такої зміни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем постіндустріальної економіки, методології її дослідження та ролі людського фактора в економіці присвячені праці Д. Гелбрейта, П. Друкера, Д. Белла, Ф. Фукуями, А. Тоффлера, В. Іноземцева, А.А. Чухна та багатьох інших. Але й досі залишається відкритим широке коло питань і проблем щодо відповідності системи правил і методів пізнання економічних процесів сучасним тенденціям економічного розвитку, а отже існує об'єктивна необхідність подальших досліджень.

Постановка завдання. Завданням статті є визначення та обґрунтування нової системи правил і методів дослідження економічної дійсності набуває першочергового значення.

Виклад основного матеріалу. У другій половині ХХ ст. в економічному, політичному і культурному житті найбільш розвинутих країн (насамперед, у США, Японії, Західній Європі) відбулися важливі зміни, серед яких слід відмітити: зрушення в суспільному поділі праці, що виразився в розширенні сфери послуг і, відповідно, скороченні структурних часток добувних і обробних галузей; прискорення науково-технічного прогресу, а починаючи з 70-х рр. — розквіт інформаційних технологій, що привели до зростаючої залежності суспільства від розвитку теоретичного знання; перетворення «інтелектуальних інститутів» (університетів, науково-дослідницьких центрів) у провідні інститути суспільства; формування класу професіоналів і технічних спеціалістів як основної групи зайнятих в економіці і «зростання нового політичного класу — класу технократів»; зростання ролі крупних корпорацій, що складають нині вирішальне ядро економіки [10].

Першим спробу пояснити нові тенденції здійснив Д. Белл у 60-х роках, вживши поняття «постіндустріальна економіка» саме в нинішньому розумінні цього словосполучення — для позначення соціуму, в якому індустріальний сектор втрачає провідну роль унаслідок зростаючої технологізації, а основною продуктивною силою стає наука. Потенціал розвитку цього суспільства у все зростаючій мірі визначається масштабами інформації і знань, якими вона володіє.

Пізніше, намагаючись дати пояснення сучасним тенденціям, було запропоновано безліч альтернативних понять: «нова еко-

номіка», «економіка знань», «інтелектономіка», «інформаційна економіка». Але, як зазначають ряд авторитетних науковців (А.А. Чухно, В.Л. Іноземцев та ін.), це скоріше різні окремі сторони одного й того самого явища. А оскільки постіндустріальна економіка тільки на початковому етапі свого розвитку, ми не можемо мати кінцевого уявлення про її корінну сутність. Згадаємо, наприклад, що феодальне суспільство отримало свою назву вже будучи надбанням історії. Тому назва «постіндустріальна економіка» є найадекватнішим позначенням того соціально-еко-номічного стану, що приходить на зміну індустріальній епосі.

Щоб чіткіше усвідомити всю масштабність цих перетворень, а також проаналізувати їх вплив на існуючу систему поглядів та уявлень про економічні явища та процеси, а також методологічний інструментарій, звернемося до історичної ретроспективи місця людини у суспільному виробництві, що в свою чергу дозволить прослідкувати і етапи суспільно-економічного прогресу (табл. 1).

При сучасному технічному прогресі, коли наука стає вирішальним фактором росту виробництва, визначальним напрямком підвищення продуктивності праці починає виступати на перший план духовний, науковий розвиток людини. Перетворення якостей працівника в самостійний фактор економічного розвитку викликає відповідні зміни у структурі економіки. Відповідно до цієї динаміки змінюється структура кінцевих товарів. Економіка починає працювати на людські потреби не тільки як на свою кінцеву мету, але і як на засіб свого функціонування, на свій власний момент. Розширене відтворення людських властивостей є таким самим необхідним моментом зростання, як і розширене відтворення засобів праці було обов'язковою умовою економічного зростання індустріальної економіки [9].

Багатьма вченими ці перетворення були сприйняті в якості ознак переходу людства до нової епохи свого буття. Для усвідомлення того, що відбувається, була необхідна нова, більш повна, вичерпна, всеохоплююча наукова парадигма.

Під парадигмою у науковому загалі розуміють вихідну концептуальну схему, модель постановки проблем і методів їх розв'язання, які панують протягом певного історичного періоду в науковому товаристві [11]. Або це — «цілісна система, у якій логічно і послідовно розгортається предмет дослідження, тобто розкривається його зміст шляхом внутрішнього сутнісного саморуку» [13].

ІСТОРИЧНА ЗМІНА МІСЦЯ ЛЮДИНИ У ВИРОБНИЧОМУ ПРОЦЕСІ

Епоха	Доіндустріальна			Індустріальна	Постіндустріальна
	Первісне суспільство	Рабовласницький устрій	Феодалний устрій		
Ступінь залежності робочої сили	панує поза-економічний примус або величезна залежність від природних сил	Фактично залежна від рабовласників. Рабовласник володіє і рабами, і засобами виробництва, і результатами виробництва	Панує земельна власність феодалів, що обумовлює особисту залежність селян. По-закономірний примус. Селяни мають власне господарство	Капіталістичний устрій	Суспільство знань
Зміст праці	Праця як інстинктивна діяльність	Рутинна, мало залежна від уміння та знань. Регламентация цехового виробництва обмежує творчу активність. Праця закріплена за спеціалізованими засобами праці, що доповнюється соціальним закріпленням	Праця як інстинктивна діяльність	Робітник стає додатком до машини. Діяльність людини підпорядковується руху машин, вона стає частиною технологічного процесу. Це розвиває людину однобічно, робить її функції неповними, частковими, обмеженими. Спеціалізоване машинне виробництво перетворює окрему людину на частку сукупного працівника. Праця шаблонна, репродуктивна	Праця нині потребує глибоких професійних умінь, які є можливими за умови обширних загальноосвітніх знань. Набувають сили такі властивості людської натури, як уміння витримувати тривале психологічне напруження, особлива увага, здатність приймати самостійні рішення, раціонально використовувати ресурси. Поступово розвивається жорстка межа між фізичною та розумовою працею, виконавською та організаторською роботою. Якість праці стає фактором вищої продукції. Самостійність від речових факторів виробництва і стають автономним фактором. Самостійність, самоорганізованість. Активна участь у прийнятті та реалізації управлінських та виробничих рішень
Засоби виробництва	Ручні універсальні знаряддя праці	Соха, борода, мотика, віла, серп. Створено кузнечий міх, гончарний круг, ткацький верстат	Залізний плуг, вітряний двигун, млин, нове колесо, прес у металургії, металообробці	Машинні, технологічні системи виробництва, які стають технічною основою капіталізму	Інформаційні системи та технології, персональні комп'ютери, автоматизовані технологічні системи виробництва

Складено автором на основі джерел [8], [10], [13]

Взагалі поняття «науково-дослідна програма», що є аналогією поняття «парадигма», вперше в науковий обіг увів економіст Т. Кун. Він запропонував модель наукових революцій, що передбачає історичний перехід від однієї парадигми до іншої через наукові революції. Ця теорія була доповнена І. Лакатошем, що уявляв парадигму як систему, що складається з незмінного ядра, «захисного поясу» і сукупності методологічних правил. На нашу думку, цілком справедливим є припущення, що нова наукова парадигма не повинна повністю заперечувати попередню, а навпаки, повинна її збагачувати, беручи випробувані історичним процесом елементи і відкидаючи те, що не пройшло випробування часом.

У сучасній політичній економії набуває поширення думка про те, що будь-який економічний процес має бути пояснений у тісному зв'язку з соціологією, філософією та іншими суспільними науками, а центром теоретичних досліджень має бути людина, на відміну від існуючого раніше уявлення про наявність чітких методологічних кордонів між окремими дисциплінами. «...Всі ці розділення предмета...впливають з панівної ліберальної ідеології дев'ятнадцятого століття, яка стверджувала, що держава і ринок, політика та економіка є окремими для аналізу сферами, кожна зі своїми особливими правилами («логікою»). Було багато реалій, що явно не відносилися ні до сфери ринку, ні до сфери держави, ці реалії були поміщені в ящик для відходів, який знайшов в якості компенсації величну назву соціології» [1].

Сьогодні реалії суспільного буття вимагають навіть більш тісної взаємодії між дисциплінами, ніж проста кооперація. Це має бути набагато глибший взаємозв'язок на методологічному рівні.

Потрібно зрозуміти суть проблеми наукового синтезу, про який ідеться. Вона стосується не просто міждисциплінарної кооперації (це питання ніколи не знімалося з порядку денного), а вищого ступеня кооперації — взаємозбагачення на методологічному рівні, формування системної цілісності пізнавального процесу на основі логіки методологічного монізму. Цей процес передбачає: 1) системну реструктуризацію суспільства; 2) подолання жорстких меж поділу між окремими науковими дисциплінами; 3) забезпечення їх прозорості та взаємопроникнення [2].

Як зазначав Ф. Бродель, «будь-яке піднесення у виробництві та обміні не може бути, суворо кажучи, простим економічним процесом. Економіка, що ніколи не замикалася в самій собі, виходила водночас на всі сектори життя. Вони залежали від неї, вона залежала від них». Й. Шумпетер стверджував, що «економічна історія не може бути чисто економічною» [2].

Чи не найголовнішим упущенням існуючої наукової парадигми є відсутність філософського підходу у дослідженні будь-яких явищ і процесів. Адже філософське бачення світу в його єдності та діалектичній взаємопов'язаності забезпечує адекватне та повне відображення існуючої картини світу.

Саме філософський підхід до аналізу економічних проблем дозволяє сформуванню не лише систему поглядів на закономірності розвитку економічних систем, а й визначити місце цих систем у навколишньому світі, звернутися до визначення ролі людини як єдиного цілісного суб'єкта суспільного життя, а не лише як до людини економічної. Адже, по-перше, «суспільна діяльність існує лише остільки, оскільки існує людина, й пізнати ми її можемо лише у зв'язку з людиною, істотою, у відношенні якої передбачаємо, що вона здатна до незалежних вчинків, до свідомого вибору «цілей і засобів», а по-друге, «те, що становить суспільну діяльність, існує та змінюється в часі, має історичний характер, зумовлено рядом факторів, має багаторівневу структуру та породжує сукупність явищ, яка й називається суспільною діяльністю, отже «включає також приховану психічну компоненту у вигляді позиції людей, які її (цю суспільну діяльність) створюють» [6].

Подолання безсуб'єктного, позаособистісного аналізу економічних процесів і явищ, орієнтація на створення людиноцентричного господарського механізму, сприйняття багатовимірності та складності економічного життя, усвідомлення того, що різні підходи, школи, напрями визначають тільки його окремі сторони, розкривають частки істини. Отже, визнання правомірності існування тенденції «руху до синтезуючого мислення, вільного від вузості та конфронтаційності» стає центральним, ключовим принципом політико-економічних досліджень [7].

У рамках нової парадигми важливим постає питання про застосування певного методологічного інструментарію і насамперед мова йде про методологічний плюралізм. Представники методологічного плюралізму (Б. Колдуелл, Л. Боленд, Д. Макклові) виступають проти єдиної методології економічної науки «за свободу вибору методу дослідження» [2].

Основою теорії пізнання економічної системи капіталізму став формаційний підхід. Він визначає, насамперед, що системотворчим фактором є рівень розвитку продуктивних сил суспільства, виробничі відносини та відносини власності. Таким чином, К. Маркс стверджував, що історія людської цивілізації поділяється на п'ять основних формацій: первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і, нарешті, соціалістична суспільно-економічна формація.

На зміну формаційному підходу було запропоновано підхід цивілізаційний, який передусім ґрунтувався на поступовому подоланні людиною залежності від природи і зростанні міри її (людини) свободи, а отже і можливості реалізувати свої найвищі потенції, здібності і сутнісні сили. А це, в свою чергу, нерозривно пов'язано з рівнем розвитку суспільно-виробничих відносин. Системоутворюючим елементом цивілізаційного методу є розвиток виробництва, продуктивних сил. Саме вони визначають і суспільно-виробничі відносини, і розвиток суспільної свідомості, а, отже, і характер суспільства на тому чи іншому рівні історичного розвитку [13].

Попри деякі недоліки формаційного підходу неможна стверджувати про його невідповідність або про те, що він себе «віджив». Для більш повного та всестороннього розуміння історичного процесу і формаційний, і цивілізаційний підходи мають доповнювати один одного.

Висуваючи технологічний спосіб виробництва як ключовий фактор, що впливає на зміну ролі людини у виробництві, прихильники технократичного підходу (Дж. Гелбрейт, О. Тоффлер, У. Ростоу) не враховують впливу такого важливого фактору як інституційне середовище. Адже наявність автоматизованої техніки та збільшення обсягу вільного часу працівника зовсім не означає, що працівник стане вдосконалювати свої інтелектуальні здібності, буде дбати про рівень свого духовного та культурного розвитку. Для цього потрібні певні сприятливі соціальні, культурні, політичні та інші умови.

З іншого боку, ускладнення в змісті і характері праці, ускладнення засобів виробництва роблять людину все більше залежною від соціуму, в якому вона перебуває, а отже людина економічна набуває характеристик і людини соціальної, політичної, культурної, інституціональної і т. д.

Тому особливу увагу на сьогоднішній день учені стали приділяти інституціональному підходу, який забезпечує сходження від абстрактних теорій і положень до більш конкретної реалізації на практиці тих чи тих економічних законів.

Висновки Системний підхід, методологія плюралізму дозволяє глибше проникнути в сутність економічних трансформацій та досягнути їх основні закономірності. Інституційно-цивілізаційний підхід, наприклад, дозволяє здійснити дослідження трансформацій економічної системи шляхом вивчення трансформацій основних інститутів суспільства — економічних, правових, політичних, соціальних, духовно-культурних тощо.

Відповідні трансформації в економіці мають розглядатися через призму еволюції людини. Так, постіндустріальна економіка, перетворивши знання та інформацію в головне джерело соціально-економічного розвитку, створила нечувані досі можливості для звільнення людини від пут економічного та соціального гноблення, піднесення її як вільної особистості для всебічного розвитку її розумових і фізичних здібностей.

Усе це сприяло появі нової «людиноцентристської» парадигми, де центром цивілізаційного розвитку стала саме людина, як невід’ємна складова, елемент будь-якої складної соціальної системи, визначаючи та опосередковуючи, отже, усі соціальні процеси: економічні, політичні, духовні.

Література

1. *Валлерстайн И.* Миросистемный анализ: Введение [Текст] / пер. Н. Тюкиной. — М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. — 248 с.

2. *Гальчинський А. С.* Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: Методологічні аспекти [Текст] / А. С. Гальчинський. — К. : Либідь, 2006. — 310 с.

3. *Горц А.* Нематериальное. Знание, стоимость, капитал. К критике экономики знаний / А. Горц. — М. : Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. — 208 с.

4. *Грищенко А.А.* Институциональная политическая экономия: методологический потенциал и новые возможности [Текст] / А. А. Грищенко // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. — Спец. вип. Методологічні проблеми сучасної політичної економії. — К.: КНЕУ, 2011. — С. 21—31.

5. *Ельмеев В.Я.* Социальная экономия труда: общин основы политической экономии [Текст] / В. Я. Ельмеев. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. — 576 с.

6. *Зайцев Ю.К.* Сучасна парадигма методології досліджень постіндустріального суспільства [Текст] / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук // Вчені записки. — 2009. — №11. — С. 3—13.

7. *Зайцев Ю.К.* Сучасна політична економія (проблеми та інституціональне поле предмета і методології досліджень): навч. посіб. [Текст] / Ю. К. Зайцев, В. С. Савчук. — К.: КНЕУ, 2011. — 337 с.

8. *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество [Текст] / В. Л. Иноземцев. — М.: Логос, 2000. — 304 с.

9. *Коровський А.В.* Еволюція людського фактора економіки та проблеми його формування [Текст] / А. В. Коровський. — К.: КНЕУ, 2004. — 184 с.

10. *Беляев О.О.* Соціально-економічні проблеми НТР: Навч. посібник [Текст] / О. О. Беляев, М. І. Діба, В. І. Кириленко та ін.; За заг. ред. О. О. Беляєва, Л. П. Бортнікової. — К.:КНЕУ, 2004. — 198 с.

11. Философский энциклопедический словарь [Текст] / под. ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева и др. — М.: Советская энциклопедия, 1983. — 840 с.

12. Чухно А.А. Поєднання індустріального ринкового та інформаційного постіндустріального типів розвитку: теорія і практика [Текст] / А. А. Чухно // Формування ринкової економіки: зб. наук. праць. — Спец. вип. Методологічні проблеми сучасної політичної економії. — К.: КНЕУ, 2011. — С. 40—53.

13. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України [Текст] / А. А. Чухно. — К.: Логос, 2003. — 631 с.

Стаття надійшла до редакції 14.12.2012